

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԿՐՈՆԱ-ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Մեր կողմից ուսումնասիրվող խնդիրը գիտական քննարկման է ենթարկվել մի շարք հեղինակների կողմից, որոնցից հարկ է նշել հատկապես Ն. Հովհաննիսյանին¹, Ա. Ազարիչևին², Լ. Վանդիին³, Վ. Կատինին⁴, Ֆ. Հիթթիին⁵, Լ. Բանդերին⁶, Ջ. Հադդադին⁷, Յ. ալ-Հիլալին⁸, Բ. Ջամբլատին⁹, Բ. Բազրաամուն¹⁰, Հ. Յուսեֆին¹¹ և այլն:

Արաբական պետությունների շարքում իր յուրահատուկ պետական կառուցվածքով աչքի է ընկնում Լիբանանը՝ Արաբական Արևելքի ամենափոքր հանրապետությունը (Լիբանանի տարածքը կազմում է մոտ 10 հազ. քառ. կմ, իսկ բնակչությունը՝ մոտ 3,5 մլն.): Ի տարբերություն այլ արաբական երկրների, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը դավանում է իսլամ, Լիբանանում բնակչության 50%-ը քրիստոնյաներ են¹²: Հնուց ի վեր Լիբանանը հյուրընկալ ապաստան է եղել տարբեր, ինչպես քրիստոնյա, այնպես էլ իսլամ կրոնական ուսմունքների համար, որոնք հարյուրամյակների ընթացքում, շնորհիվ իրենց սոցիալական և անտեսական դիմացկունության, կարողացան հաստատվել Լիբանանում, գոյատևել, ստեղծել իրենց առանձին կրոնական համայնքը: Այժմ այդ համայնքները էական և կարևոր դեր են խաղում Լիբանանի ներքաղաքական կյանքում¹³:

Լիբանանում կրոնական խայտաբղետությունը մշտապես օգտագործվում է օտարերկրյա պետությունների կողմից: Սկզբնական շրջանում եվրոպական պետությունները, իսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նաև ԱՄՆ-ը, Լիբանանում իրենց ազդեցությունը հաստատելու նպատակով պարբերաբար սրում էին կրոնական տարածայնություններ: Այս գործում, օրինակ, Ֆրանսիան հիմնվում էր քրիստոնյա-մարոնիների վրա (քրիստոնեական առանձին աղանդ), իսկ Անգլիան՝ մուսուլման-դրուզների (իսլամի առանձին աղանդ): 1860թ. Լիբանանում ազդեցության հաստատման համար մղված անգլո-ֆրանսիական պայքարը հանգեցրեց դյուզ-մարոնիական ջարդերի¹⁴:

Ինչպես նշեցինք, Լիբանանը ունի յուրահատուկ պետական կառուցվածք, որի հիմքում ընկած է կրոնա-դավանական սկզբունքը¹⁵: Կրոնական տարբեր դավանանքներ այս կամ այն չավավ գոյություն ունեն համարյա

բոլոր երկրներում, սակայն այնտեղ դա սկզբունքային դեր չի խաղում այն իմաստով, որ պետական համակարգի և ներկայացուցչական հիմնարկների կառուցման հիմքում չի դրվում կրոնական հատկանիշը¹⁶: Մինչդեռ Լիբանանում ռդջ պետական համակարգը հիմնվում է հենց կրոնական սկզբունքի վրա:

Համաձայն 1943թ. Լիբանանի բոլոր կրոնական համայնքների կողմից, որպես փոխզիջում կնքված «Ազգային դաշինքի» (National Pact), Լիբանանի նախագահը պետք է լինի քրիստոնյա-մարոնի (Լիբանանի անկախության նվաճման պահին երկրի բնակչության 53%-ը քրիստոնյաներ էին, իսկ քրիստոնյաների մեջ 30%-ը՝ հենց մարոնիներ), վարչապետը՝ մուսուլման-սուննի, խորհրդարանի նախագահը՝ մուսուլման-շիա, արտաքին գործերի նախարարը՝ հույն-ուղղափառ, պաշտպանության նախարարը՝ դրուզ և այլն¹⁷: Կրոնական սկզբունքը պահպանվում է նաև վարչական համակարգում պաշտոնյաների նշանակման և խորհրդարանում պատգամավորական տեղերի բաժանման ժամանակ¹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, պաշտոնյաների ընտրության ժամանակ առաջին պլան է մղվում կրոնական պատկանելությունը, իսկ գործարար հատկանիշը խաղում է միայն երկրորդական դեր, և սա, իհարկե, առաջացնում է այս կամ այն կրոնական համայնքի անդամների զայրույթը, բացի այդ՝ թուլացնում է պետական համակարգը¹⁹: Սահմանվեց նաև, որ երկրի ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարի, պետական անվտանգության ղեկավարի և մի շարք այլ բարձրաստիճան պաշտոններ կարող են զբաղեցնել միայն քրիստոնյա-մարոնի համայնքի ներկայացուցիչները: «Ազգային դաշինքը» Լիբանանը համարելով արաբական երկիր՝ միաժամանակ ընդգծում է նրա հատուկ քրիստոնեական բնույթը, որով Լիբանանը առանձնացվում է արաբական մյուս պետությունների շարքում²⁰: Ելնելով կրոնական սկզբունքից՝ ընդունվեց մի կարևոր որոշում ևս. Լիբանանի խորհրդարանում մուսուլման յուրաքանչյուր հինգ պատգամավորի դիմաց ընտրել վեց քրիստոնյա պատգամավոր, որով ապահովվում էր քրիստոնյա պատգամավորների թվային առավելությունը երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմնում, իսկ քրիստոնյա պատգամավորների մեջ՝ մարոնիների-նը²¹:

Լիբանանը բաղկացած է մի շարք քրիստոնյա՝ մարոնի, ուղղափառ, կաթոլիկ, բողոքական, հայ լուսավորչական, և իսլամ՝ սուննի, շիա, դրուզ և այլ համայնքներից: Լիբանանում բնակչության պաշտոնական մարդահամար կատարվել է 1930-ական թվականների սկզբին: 1977թ. ֆրանսիական մի կազմակերպության կողմից կատարված ժողովրդագրական ուսումնասիրությունները հանգեցրեցին հետևյալ անսպասելի տվյալների: Ըստ այդ ուսումնասիրությունների՝ երկրում մուսուլման-շիաների թիվը կազմում էր 850-900.000 մարդ (28%), քրիստոնյա-մարոնիների թիվը՝ 750-800.000 (24%), մուսուլման-սուննի՝ 600.000 (19%), մուսուլման-դյուզներ՝ 250.000 (8%), հույն ուղղափառներ՝ 300.000 (9%), հայ լուսավորչականներ՝ 250.000 (8%), հույն

կաթոլիկներ՝ 200.000 (6%): Այսօր Լիբանանի մուսուլմանները կազմում են երկրի բնակչության կեսից ավելին, չնայած որ «Ազգային դաշինքի» ստորագրման պահին նրանք կազմում էին երկրի բնակչության 47%-ը²²: Վերջին տարիներին Լիբանանում մուսուլման բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճը որպես հետևանք պահանջում էր կրոնա-դավանական համակարգում ռոշակի բարեփոխումներ:

Լիբանանի ամենաազդեցիկ համայնքը քրիստոնյա-մարոնիների համայնքն է: Չնայած Լիբանանը մարոնի կրոնական ուսմունքի բնօրրանը չէ (ըստ ավանդույթի՝ սուրբ Մարոնը, որից և համայնքը ստացել է իր անվանումը, իր ուսմունքը տարածում էր ներկայիս Միդիայի տարածքում), սակայն այն միշտ եղել է հյուրընկալ ապաստան մալոնիների համար, և վերջիններս Լիբանանը համարում են իրենց հայրենիքը²³: Մարոնի ղեկավարները ակտիվորեն մասնակցում էին «Ազգային դաշինքի» մշակմանը, քանի որ արդեն այն ժամանակ նրանք բավական կշիռ ունեին Լիբանանի ներքաղաքական կյանքում: «Ազգային դաշինքի» ստորագրմամբ մարոնի վերնախավին հաջողվեց տիրապետող դիրք գրավել պետության կառավարման մեջ: Դրա հետևանքով հասարակական-քաղաքական ոլորտներում և կառավարման բնագավառում ստորադաս վիճակում էին գտնվում ոչ միայն իսլամ համայնքները, այլ նաև մյուս քրիստոնյա համայնքները ևս՝ ուղղափառ, կաթոլիկ, հայ և բողոքական: Մարոնի ղեկավարները միշտ աչքի են ընկել իրենց արևմտամետ հայացքներով: Լիբանանում 1958 և 1975 թվականներին բռնկված երկու քաղաքացիական պատերազմների հիմնական պատճառներից մեկը հենց հասարակության պատակովածությունն էր: Մի կողմից դեպի արաբական աշխարհ կողմնորոշման կողմնակիցներ (հիմնականում իսլամ բնակչությունը), մյուս կողմից՝ արևմտաքի հետ մերձեցման կողմնակիցներ (հիմնականում մալոնի ղեկավարները), որոնք սկզբում ամեն կերպ Լիբանանը վարժում էին ներքաշել տարբեր ռազմական դաշինքների մեջ (օրինակ՝ Բաղդադի դաշինքը), ապա վարժում էին մերձեցնալ Իսրայելի և ԱՄՆ-ի հետ: Նույնիսկ անկախ Լիբանանի առաջին նախագահ Զ.Շամունը, խախտելով «Ազգային դաշինքով» հաստատված Լիբանանի արտաքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքը, Լիբանանը կապեց «Էյզեն-հաուերի դոկտրինայի» հետ, որով նախատեսվում էր օգնության տրամսդրում Մերձավոր Արևելքի արևմտամետ ռեժիմներին: Սա երկրում առաջացրեց ժողովրդական ցատում և Լիբանանում 1958թ. բռնկվեց առաջին քաղաքացիական պատերազմը²⁴:

Լիբանանյան բոլոր կրոնական համայնքները ունեն իրենց քաղաքական կուսակցությունները: Ամենաազդեցիկ մարոնի քաղաքական կուսակցությունը Լիբանանյան փառանգներ (Հիզբ ալ-Քաթաիբ ալ-Լուբնանի) կուսակցությունն է, որը կազմակերպչական առումով հիմնվում է զինվորական սկզբունքի վրա: Կուսակցության անդամների 83%-ը մարոնիներ են, 13%-ը՝ քրիստոնյա այլ համայնքի ներկայացուցիչներ, իսկ մնացած 4%-ը (համա-

ճայն պաշտոնական տվյալների) մուսուլման-շիա համայնքի ներկայացուցիչներ²⁵։ Հաջորդ կուսակցությունը, որը արտահայտում է մարոնի համայնքի խոշոր առևտրական և ֆինանսական բուրժուազիայի շահերը Ազգային լիբերալ (Հիզբ ալ-կաումի ալ-ահրար) կուսակցությունն է, որը հիմնվել է 1958թ. Լիբանանի նախկին նախագահ Զ.Շամունի կողմից՝ այստեղից էլ կուսակցության անդամները հաճախ կոչվում են շամունականներ²⁶։ 1975թ. Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի տարիներին այս երկու կուսակցությունները կազմում էին «Լիբանանյան ճակատի» մեջ միավորվա աջ ուժերի հիմնական կորիզը։

Լիբանանում բոլոր կրոնական համայնքներն էլ միատարր չեն։ Նրանցից յուրաքանչյուրում բախվում են անձնական, տնտեսական և սոցիալական շահեր²⁷։ Գոյություն ունի անընդհատ շարունակվող պայքար նրանց մեջ, ովքեր ցանկանում են լիբանանյան համայնքները տեսնել մեկ ամբողջական, խաղաղ, անկախ պետության շրջանակներում, և նրանց միջև, ովքեր, ձգտում են մասնատել Լիբանանը առանձին ինքնավար համայնքների²⁸։ Նույնիսկ փաղանգների և շամունականների միջև ծավալվում էր ներքին պայքար՝ առաջատար, ղեկավար ուժ լինելու համար, և այդ պայքարից հաղթանակով դուրս եկան փաղանգները, որոնք 1980թ. իրենց ենթարկեցին շամունականներին²⁹։ Ազդեցիկ մարոնի կազմակերպություն է նաև Ռայանն Էդդեի ղեկավարած Ազգային բլոկ կուսակցությունը, որը սակայն հանդես էր գալիս փաղանգների քաղաքական գծի դեմ՝ դատապարտելով նրանց կապերը Իսրայելի հետ³⁰։

Լիբանանում քրիստոնյա համայնքների մեջ իր ուրույն տեղն ունի հայ համայնքը։ Դեռևս 1861թ., երբ Օսմանյան սուլթանը հարկադրված էր ընդունել Լիբանանի այսպես կոչված «օրգանական կարգավիճակը», որով ճանաչվում էր Լիբանանի ինքնավարությունը Օսմանյան կայսրության շրջանակներում. Լիբանանի առաջին մութասարիֆ՝ կառավարիչ նշանակվեց ազգությամբ հայ Կարապետ Արթին Դատույանը։ 1861-1914թթ. լիբանանյան մութասարիֆությունն ունեցավ ութ կառավարիչ, որոնցից չորսը հայեր էին։ Այսօր Լիբանանի խորհրդարանում հայերը ներկայացված են յոթ պատգամավորներով, իսկ երկրի կառավարության մեջ նախարարի մեկ պաշտոնը պատկանում է հայ համայնքի ներկայացուցչին³¹։ Լիբանանի հայ համայնքը ներկայացված է երեք ավանդական կուսակցություններով (ՀՅԴ, ՌԱԿ, ՄԴՀԿ), որոնք ըստ իրենց քաղաքական կողմնորոշման համագործակցում են լիբանանյան համապատասխան կուսակցությունների հետ³²։

Լիբանանում իսլամ համայնքների շարքում առավել նախապատվելի դիրքեր ունին սուննի համայնքը, և երկրի վարչապետները նշանակվում են հենց այս համայնքից։ Լիբանանի մուսուլմանները հաճախ սուննի համայնքին մեղադրում են այն բանում, որ վերջինս համագործակցում է մարոնիների՝ մասնավորապես փաղանգների հետ։ Սակայն սուննիները, որոնք որպես

խլամ համայնք՝ ներկայացնելով Լիբանանի մուսուլմանների շահերը, չեն կարող ռազմավարական դաշինքի մեջ չլինել երկրի նախագահի հետ, որը քրիստոնյա-մարոնի է³²։

Լիբանանյան հաջորդ իսլամ համայնքը՝ լիբանանյան շիաների համայնքն է։ Չնայած, որ շիաները կազմում են Լիբանանի ողջ բնակչության 28%-ը (մոտ 1 մլն. մարդ), նրանք ամենաշքջացվածն են լիբանանյան բոլոր կրոնական համայնքների շարքում³⁴։ 1974թ. շիա համայնքի ներսում իմամ Մուսա աւ-Սադրի կողմից հիմնադրվեց Ամալ հասարակական շարժումը, որին կից հետագայում ձևավորվեցին կիսառազմական ոստիկանական ջոկատներ³⁵։ 1980-ական թվականների կեսերին տեղի ունեցավ շիա համայնքի ընդհանուր արմատականացում։ Շիաները պահանջում են ավելի լայն քաղաքական ներկայացուցչություն երկրի կառավարման գործում։ Փաղանգները երբեմն մեղադրում են լիբանանյան շիաներին այն բանում, որ նրանք հանդիսանում են ներկայիս Իրանի կամակատարները³⁶։ Այդուհանդերձ նշենք, որ շիական երկրորդ՝ Հիզբոլլահ կազմակերպությունը, որը ստեղծվեց շիական ծայրահեղականների կողմից, վայելում է Իրանի հովանավորությունը և սերտ կապված է վերջինիս հետ³⁷։ Լիբանանյան շիաների երկու հիմնական կազմակերպությունների (Ամալի, որը սերտորեն համագործակցում է Սիրիայի հետ, և Հիզբոլլահի, որը կապված է Իրանի հետ ու քարոզում է հասարակության վերակազմավորում իսլամական սկզբունքների հիման վրա) միջև գոյություն ունի ներքին պայքար, որը ներհամայնքային հակասությունների վառ օրինակ է³⁸։ Երկու կազմակերպություններից և ոչ մեկը չի ցանկանում կորցնել իր ազդեցությունը ողջ շիա համայնքի վրա։

Լիբանանի իսլամ համայնքների մեջ էական դեր է խաղում լիբանանյան դրուզների համայնքը։ Պետք է նշել, որ 50-60-ականներին Լիբանանում տեղի ունեցած սոցիալական վտփոխությունները ակտիվացրեցին նաև դրուզներին, որոնք Զ. Ջումրլատի ղեկավարությամբ սկսեցին բողոքել երկրի քաղաքական բաժանվածության դեմ՝ պահանջելով իրենց համայնքի համար էլ ավելի մեծ մասնաբաժին³⁹։ Հիմնականում դրուզներից է կազմված Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, որի ղեկավար՝ Զ. Ջումրլատը գտնում էր, որ Լիբանանում խաղաղության պահպանմանը կարող է նպաստել կրոնա-դավանական սկզբունքից հրաժարումը, որը թույլ կտար բոլոր համայնքներին հանդես գալ միևնույն հարքության վրա։ 1975թ. Լիբանանում բռնկված երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության ղեկավարությունը բոլոր հայրենասիրական, ծախ ուժերին միավորեց Ազգային շարժման մեջ, որոնց հիմնական նպատակն էր Լիբանանը հեռու պահել պառակտումից, հաստատել խաղաղություն և հնարավորին չափ Լիբանանում թուլացնել արևմտյան ուժեր ազդեցությունը⁴⁰։

Լիբանանում կրոնական համայնքների միջև լարվածությունը, սոցիալական անհավասար պայմանները, որոշ չափով նաև կրոնա-դավանական

համակարգը, մայրնի ղեկավարների արևմտամետ քաղաքականությունը, ինչպես նաև արտաքին խթանիչները՝ մասնավորապես Իսրայելը և նրա ապակալումացնող գործողությունները Լիբանանում, հանգեցրեցին այն բանին, որ 1975թ. երկրում բռնկվեց երկրորդ քաղաքացիական պատերազմը, որը որոշ ընդհատումներով տևեց մոտ 15 տարի՝ Լիբանանին պատճառելով մեծ նյութական և մարդկային կորուստներ։ Քաղաքացիական պատերազմի առաջացմանը խթանեց նաև պաղեստինցիների ներհոսքը Լիբանան (մասնավորապես 1970թ. Հորդանանի ճգնաժամից հետո), որոնք դարձել են Լիբանանի համայնքային կառուցվածքի բաղկացուցիչ մասը։ Կազմելով Լիբանանի բնակչության 15%-ը, պաղեստինցիները սկսեցին լքջորեն ազդել երկրի քաղաքական կյանքի վրա։ Նրանց քանակական աճը, զինումն ու հզորացումը խախտեց Լիբանանում համայնքային ուժերի միջև հաստատված փոխորոն հավասարակշռությունն ու առաջացրեց քրիստոնյա-մարոնիների դժգոհությունն ու գործնական հակազդեցությունը⁴¹։

Լիբանանյան ճգնաժամը հնարավոր դարձավ հաղթահարել միայն 1989թ. հոկտեմբերին, Թաիֆի համաձայնագրի ստորագրմամբ, որը նախատեսում էր ներքին քաղաքական վերափոխումներ և Լիբանանի տարածքում լիբանանյան պետականության վերահաստատում։ Կատարված սահմանադրական բարեփոխումները ուղղված էին երկրի վարչապետի լիազորությունների ընդլայնմանը։ Նոր սահմանադրությունը չեղյալ էր համարում կրոնա-դավանական սկզբունքի կիրառությունը պետական որոշ բարձրաստիճան պաշտոնյաների նշանակման ժամանակ⁴²։ Սահմանվեց նաև, որ երկրի խորհրդարանում քրիստոնյաների և մուսուլմանների ներկայացուցչությունը պետք է լինի հավասար 5:5, նախկինում գործող՝ 6:5 համամասնության փոխարեն։

Լիբանանում դժվարությամբ ձեռք բերված խաղաղության պահպանման համար անհրաժեշտ է բոլոր կրոնական համայնքների միջև հավասարակշռության հաստատում, ինչպես նաև կրոնա-դավանական համակարգում որոշակի բարեփոխումներ, որոնք ետին պլան մղելով կրոնական նախապատվությունները՝ առաջնային կհամարեն Լիբանանի անկախությունն, անվտանգությունն ու ամբողջականությունը։ Այստեղ էական և կարևոր է երկրի նախագահի ճկուն քաղաքականությունը, որը հիմնվելով բոլոր կրոնական համայնքների վրա՝ կարող է Լիբանանը զերծ պահել միջհամայնքային բախումներից։ Այս գործում որոշակի հաջողություններ ունի Լիբանանի ներկայիս նախագահ Էմիլ Լահուդը, որը լավ հարաբերությունների և ռազմավարական դաշինքի մեջ է երկրի վարչապետ Սելիմ Հոսի, խորհրդարանի նախագահ Նաբիե Բերրի և մի շարք այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ, որոնք ներկայացնում են Լիբանանի իսլամ համայնքները։

THE CONFESSIONAL POLITICAL SYSTEM OF LEBANON

(Summary)

The paper deals with the Lebanese confessional political system, which has become an oddity in the Arab world. Lebanon consists of several Christian and Muslim communities: the Maronite, the Greek Orthodox, the Greek Catholic, the Armenian, the Sunni, the Shi'i, the Druze and etc. In the unwritten National Pact of 1943, the major religious communities reached a compromise accord that proved thus far impervious to modification. Under the arrangement, the President of the Republic must always be a Maronite, the prime-minister a Sunni Muslim, and the President of the Parliament a Shi'i Muslim. The apportionment of deputies in the Parliament rests on an immutable numerical formula for sectarian representation, five Christians to every five non-Christians. The President of Lebanon will make use of his real power if he is in military alliance with the Muslim leaders.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ն. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում (1939-1958), Երևան, 1967: նույնի, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը (1975-1982), Երևան, 1982:
2. А. Агарышев, От Кэмп-Дэвида к трагедии Ливана, М., 1983.
3. Л. Вольнов, Ливанский дневник, М., 1980.
4. В. Катин, По Ливану, М., 1961; В. Катин, Ливан, Экономика и внешняя торговля, М., 1961.
5. Ph. Hitti, History of Syria including Lebanon, Beirut, 1950.
6. L. Binder, Politics in Lebanon, New York, 1966.
7. G. Hadad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, Beirut, 1950.
8. Ю. Х. Аль-Хилу, Экономика Ливана, М., 1959.
9. Զ. Ջումրյատ, Հակիկա ալ-սաուրա ալ-Լուբնանիյա (արաբերեն՝ Լիբանանյան հեղափոխության ճշմարտություն), Բեյրութ, 1959:
10. Ք. Բազրատունի, Աս-Սալամ ալ-Մաֆկուդ (արաբերեն՝ Կորցրած խաղաղություն), Բեյրութ, 1984:
11. Choueire Youssef, State and Society in Syria and Lebanon, St. Martin's Press, New York, 1994.
12. Ю. Х. Аль-Хилу, Экономика Ливана, М., 1959, с.13.
13. "За рубежом", N14 (1239), 1984г.
14. Ю. Х. Аль-Хилу, там же, стр. 14.
15. Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը ..., էջ 12; Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում (1939-1958), Երևան, 1967, էջ 65:

16. J.C. Hurewitz, *Confessional Democracy, Lebanon, Middle East Politics: The Military Dimension*, 1969, p. 381.
17. *Lebanese Democracy in its International Setting*, "The Middle East Journal", vol. 17, Autumn 1963, pp. 487-506.
18. А. Агаришев, От Кэмп-Дэвида к Трагедии Ливана, М., 1983, стр. 19.
19. Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը..., էջ 8:
20. J.C. Hurewitz, *Confessional Democracy*, p. 381.
21. "За рубежом", N14 (1239), 1984г.
22. Նույն տեղում:
23. Л. Вольнов..., стр. 14.
24. Նույն տեղում, էջ 13:
25. Նույն տեղում:
26. "За рубежом", N 14 (1239). 1984г.
27. Նույն տեղում:
28. Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը..., էջ 27:
29. Նույն տեղում:
30. Մանրամասն տե՛ս Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը..., էջ 34-45:
31. Ն. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազաաազրական պայքարը..., էջ 91:
32. "За рубежом", там же.
33. A. Nizar Hamzeh and R. Hrair Dekmejian, A Sufi Response to Political Islamism: Al-Ahbash of Lebanon, "The Middle East Journal" 28 (1996), No 2 May, p. 217-229.
34. Ближний Восток и Международное право, М., 1992. стр. 91.
35. "За рубежом", там же.
36. Арабский мир, Три десятилетия независимого развития, М., 1990. стр. 191.
37. Նույն տեղում, էջ 291:
38. Ռ. Կարապետյան, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996), էջ 70:
39. Л. Вольнов..., стр. 23.
40. Ռ. Կարապետյան, նույն տեղում:
41. ТАСС, 10.09.1990.